

Gordana Radović

Uloga civilnog društva u edukaciji za održivi razvoj

Sažetak

Pitanje održivog razvoja u Srbiji neophodno je popularizovati i potruditi se da se održivo ponašanje što više prenese u praksu. Održivi razvoj predstavlja promenu ponašanja u skladu sa trošenjem resursa, ali na način koji ne podrazumeva bezobzirno trošenje. Na obrazovanju o održivom razvoju i podizanju svesti marljivo radi i civilni sektor kroz projekte koji se finansiraju kako iz državnog budžeta tako i iz različitih stranih fondova. Projekti koje izvode nevladine organizacije sa ciljem da obrazuju i podignu svest o održivom razvoju izvode se na različite kreativne načine i upućeni su ljudima svih životnih dobi. Partnerstvom između civilnog i javnog sektora profitirao bi, pre svega, održivi razvoj ali i građani i oba sektora.

Ključne reči

Održivi razvoj, civilni sektor, nevladine organizacije, edukacija, obrazovanje, partnerstvo, ekologija, eko projekti, akcija.

U ovom radu biće predstavljen rad nevladinih organizacija, kao jednog od činilaca demokratskog društva, koje se bave održivim razvojem, naročito onih koje se bave ekološkim pitanjima i edukacijom o održivom razvoju. Predmet rada su NVO koje bave ovom temom, raznolikost načina na koji su one angažovane u edukaciji građana o ekologiji i održivom razvoju, na koje sve načine to rade, kao i sa kojim se preprekama susreću u svom radu. Takođe, u radu će biti i govora o saradnji civilnog i javnog sektora, odnosno zašto je važno unaprediti tu saradnju posebno kada je u pitanju edukacija, obrazovanje i podizanje svesti ljudi o održivom razvoju. Cilj rada je da ukaže na posebnost i raznovrsnost rada NVO koje se bave održivim razvojem kao i ulogu i značaj njihovog rada u edukaciji i podizanju svesti ljudi o ovoj temi i njenom značaju za društvo u celini.

Održivi razvoj je jedna od tema o kojoj se mnogo priča, ali u određenim krugovima. To su uglavnom akademski, ekološki ili usko stručni krugovi. Ono što je neophodno učiniti jeste dovesti pitanje održivog razvoja u žižu interesovanja svih krugova društva i pokrenuti *činjenje tj. akciju* u skladu sa održivim razvojem za razliku od pukog pričanja o toj temi. To se može postići jedino permanentnom edukacijom svih generacija i upornošću na putu do ostvarivanja cilja.

U Nacionalnoj strategiji održivog razvoja postoji vizija Srbije kao zemlje koja do 2017.godine treba da bude „*institucionalno i ekonomski razvijena država sa adekvatnom infrastrukturom, kompatibilna sa standardima EU, sa privredom zasnovanom na znanju, efikasno korišćenim prirodnim i stvorenim resursima, većom efikasnošću i produktivnošću, bogata obrazovanim ljudima, sa očuvanom životnom sredinom, istorijskim i kulturnim nasleđem, država u kojoj postoji partnerstvo javnog privatnog i civilnog sektora i koja pruža jednake mogućnosti za sve građane.*“ Ovaj jasno definisan cilj možda neće biti postignut do 2017.godine, ali postavljeni ciljevi u strategiji će svakako ostati kao dobra platforma za buduće delovanje.

Uvod

Održivi razvoj se ponekad definiše na različite načine i može da ima drugačije značenje različitim ljudima ali izraz “održivi razvoj” je popularizovan i postao opšte prihvaćen sa izveštajem “Naša zajednička budućnost” (Our Common Future) koji je pripremila Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development) 1987. godine. U tom izveštaju se nudi sledeća definicija: „*Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe*“¹ Isto tako, deskriptivno se održivi razvoj može definisati kao *način distribuiranja i korišćenja resursa ali na takav način da se podmiruju trenutne ljudske potrebe sa jedne strane i vodi računa o očuvanju životne sredine kako bi i buduće generacije mogle da podmire svoje potrebe za resursima.*² Ono što je neophodno naznačiti na početku jeste da održivi razvoj ne

---

¹<http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>

²Tražeci definiciju Održivog razvoja može se primetiti da u različitim izvorima postoje slične definicije koje se blago razlikuju ali suština je ista, društvo zavisi od resursa i mora ih koristiti ali ne na način kako je to činilo do

podrazumeva samo ekološke teme i probleme već podrazumeva i socijalne i ekonomske komponente. Ni jedna od ovih komponenata održivog razvoja ne može da funkcioniše nezavisno, odnosno ukoliko se jedna od njih zanemari gubi se smisao održivog razvoja. Ovaj rad će se u najviše fokusirati na rad NVO koje se bave, edukovanjem o tome šta je održivi razvoj, koji je njegov smisao i značaj i podizanjem svesti o značaju očuvanja životne sredine, odnosno na koji način ona utiče na sve ostale sfere.

Očuvanje životne sredine uglavnom je u sukobu sa ekonomijom i ekonomskim napretkom jer se on danas većinom zasniva na iscrpljivanju resursa i bilo kakvo ograničenje u ovim i ovakvim uslovima donosi nam i kočenje razvoja. Glavni problem je kako pomiriti ta dva problema i kako ekonomskim i društvenim napretkom i razvojem ne ugroziti već potpomoći zaštitu životne sredine. Održivi razvoj podrazumeva upravo to pomirenje ili kompromis. On nudi rešenje po kome se ne staje na put ekonomskom razvoju i ne podrazumeva „de growth“, već dalji razvoj i prosperitet, ali na takav način da se životna sredina čuva i očuva za buduće generacije.

Do pojave ideje o održivom razvoju došlo se u momentu kada su analitičari društvene stvarnosti otkrili dva važna zaključka: „(1) da je došlo do nesklada između osnovnih sfera čovekovog društvenog života (politike, ekonomije, kulture, tehnologije i ekologije), i (2) da postoji izražena neravnoteža između razvojnih potreba čoveka i društva, na jednoj strani, i prirode, na drugoj strani.“(Magdalenic, 2010: 309). Ovi zaključci su doprineli raspravama o održivom razvoju koje se nisu ograničile na samo jednu naučnu disciplinu. Održivi razvoj se istražuje u okviru različitih naučnih disciplina, kao što su ekologija, tehnologija, ekonomija, politikologija, kulturologija i, naravno sociologija. Unutar sociologije se održivi razvoj proučava i istražuje kako Zlatko Magdalenic naglašava u „sklopu posebnih socioloških disciplina poput sociologije grada, sociologije rada, sociologije okruženja itd.“(Magdalenic, 2010: 309).

Ipak, iako se održivi razvoj proučava u svim ovim naukama, naučna saglasnost nije postignuta. I ne samo to, već postoji i određena kriza tumačenja i razumevanja osnovnog smisla

---

sada – bezobzirno. Neke od definicija se mogu pronaći na sledećim elektronskim izvorima i knjigama. Ovo naravno nisu jedini izvori koji nude definicije i objašnjenja Održivog razvoja.

<http://www.un-documents.net/ocf-02.htm>, http://www.iisd.org/pdf/2011/intro_to_sd.pdf i Redclift, Michael, 1999: 60.

održivog razvoja koja je do danas ostala sasvim evidentna. Kako Magdalenić dalje objašnjava „Središnji problem sastoji se u tome što se pojam održivog razvoja često nekritički upotrebljava i postaje predmet brojnih ideoloških manipulacija i neprimerenih retoričkih eksploatacija, koje u velikoj meri opstruiraju napore usmerene ka definisanju jednog relativno koherentnog racionalno-analitičkog pristupa i pojmovno-hipotetičkog okvira koji bi omogućio celovitije i produbljenije razumevanje suštine održivog razvoja.“(Magdalenić, 2010: 309) Prema tome, možemo reći da iako je ideja održivog razvoja u svom osnovnom smislu i značenju veoma dragocena, postoje i problemi oko definisanja i korišćenja kako samog pojma tako i ideje.

Potreba za idejom održivog razvoja je više nego evidentna i bar za sada predstavlja jedini način da se pomire dva neophodna uslova za opstanak društva. Kako Vaso Jegdić napominje: „Kreatori ekonomskog i društvenog razvoja na globalnom i lokalnom nivou, danas se trude da reše dva naizgled suprotstavljena problema: zahtev za kvalitetnijim životom i zahtev za zaštitom životne sredine. U prošlosti su ekonomski faktori često dobijali primat nad životnom sredinom.“(Vaso Jegdić 2010: 157) Zbog toga danas i jesmo u ovom problemu – preterana emisija štetnih gasova, zagađene vode, fosilna goriva na rezervama na čitavoj planeti, preterana seča šuma, globalno zagrevanje i kako to već biva, tek kada problem dobroano uzme maha ljudi počnu da razmišljaju o posledicama svojih dela.

Prvi put održivi razvoj pojavljuje kroz brigu o životnoj sredini i njenoj zaštiti. Pojavljuje se za vreme industrijske revolucije, tačnije u drugoj polovini 19. veka, a zanimljivo je da je sam pojam održivog razvoja pomenut čak 1713. godine kada se taj pojam vezuje za održavanje šuma. Čak i u to vreme došlo se do zaključka da se šume preterano seku za drvenu građu i da to nije neiscrpan resurs, kao i da ukoliko se nastavi sa sečom u tim i tolikim razmerama, može doći do katastrofalnih posledica. Vrlo logično, tadašnji pioniri u zaštiti sredine su se odlučili za pošumljavanje oštećenih područja kao meru prevencije i zaštite i smatrali da pošumljavanje u direktnoj zavisnosti sa sečom šume, „što znači da se sme poseći samo onoliko stabala koliko je novih sadnica zasađeno. Ovaj ekološki princip može se primeniti na različita prirodna bogatstva i ekološke sisteme.“(Vaso Jegdić 2010: 157)

Oblast zaštite životne sredine je u Srbiji regulisana mnogobrojnim zakonskim i podzakonskim aktima na nacionalnom nivou, kao i međunarodnim ugovorima koje su ratifikovale Srbija ili ranije Srbija i Crna Gora. Pored toga, tokom poslednjih nekoliko godina, naši propisi su u značajnoj meri harmonizovani sa savremenim međunarodnim trendovima i standardima, prvenstveno sa standardima i direktivama Evropske Unije. U novije vreme urađeni su i usvojeni mnogi novi zakoni i propisi, tako da se zakonodavstvo životne sredine približilo standardima Evropske Unije. (LEAP Ćuprija, 2009-2010). Ove mere pokazuju da Srbija težeći da se približi svetskim i evropskim trendovima prepoznaje značaj koncepta održivog razvoja, ali ono što kaska za formalnim i normativnim napretkom je usvajanje i implementacija praksi koncipiranih na održivom razvoju u svakodnevnom životu.

Nevladine organizacije

Nevladine organizacije, iako nemaju dugu tradiciju u Srbiji, postale su veoma značajan faktor u društvenom životu i naše zemlje. Svoj razvoj su postigle u poslednjoj deceniji i zaslužne su za promociju i razvoj demokratije, ljudskih prava, evropskih vrednosti i mnogih drugih tekovina demokratije i savremene države, pa tako i za širenje ideje o zaštiti životne sredine i održivom razvoju.

Kinov (John Keane) stav je da javno odgovorne političko-pravne institucije garantuju, štite i unapređuju civilno društvo, a s druge strane zakonom zaštićene civilne (nevladine) institucije kontrolišu, ograničavaju, oblikuju i omogućavaju, aktivnosti državnih institucija. To znači da civilno društvo jeste protivteža državnim institucijama, ali takođe i faktor koji utiče na odgovarajući unutrašnji kvalitet države. (Mirović, 2006: 11) Iz ovoga možemo zaključiti da i javni sektor, odnosno država i njene institucije imaju ili bar mogu imati veliku korist od postojanja civilnog sektora. Ako je civilni sektor u stanju da reguliše rad javnog, ako je u stanju da obavlja neke od funkcija javnih institucija i to efikasnije, sa manje sredstava i ne opterećujući državni budžet, onda je to i za državu velika korist i prednost. Pretpostavlja se (iako nije dokazano) da su nevladine organizacije učinkovitije u svojoj upotrebi sredstava tokom izvođenja projekta tako da one daju bolju vrednost za uloženi novac. (Mirović, 2006: 11)

Sociolozi smatraju da je razvoj civilnog društva u savremenom shvatanju, a koji je u svetu prisutan od devedesetih godina prošlog veka, nastao kao odgovor građana i građanskih inicijativa na javno dobro i javni interes. Osnivači i članovi NVO-a su, dakle, građani kao subjekti društva. Nastale su i razvijaju se kao alternativa rešavanju mnogih problema ili potreba, na području lokalne ili šire zajednice, koje državne institucije ne rešavaju efikasno ili uopšte. (Jegdić, 2010: 165). Ovde se odmah možemo nadovezati na ulogu civilnog društva i nevladinih organizacija u obrazovanju vezanom za održivi razvoj. Nije u pitanju to da državne institucije poput fakulteta ili srednjih škola nisu u stanju da edukuju i edukacijom zainteresuju studente i čak o zaštiti životne sredine i održivom razvoju, pa čak nije u pitanju ni da to ne rade, jer uistinu postoje fakulteti ili smerovi i odeljenja koji se upravo time bave, ali u pitanju je nešto drugo. Naime, važno je predočiti svim studentima da je pitanje održivog razvoja jedno od ključnih pitanja današnjeg društva bez obzira da li se taj određeni fakultet bavi društvenim ili prirodnim naukama, a zatim je bitno detaljno edukovati studente, opet bez obzira na to kojim poljem nauke se bave.

Nevladine organizacije se već godinama bave upravo tim poljem delovanja: podizanjem svesti građana i institucija, rade na svojevrsnom marketingu koji promoviše održivi razvoj, i različite vrste edukacija počevši od bazičnih informacija šta je održivi razvoj, zašto je bitan, preko konkretnih mera koji svaki pojedinac može preduzeti i dalje o tome kako treba da izgledaju konkretne krupne mere koje javni sektor mora preduzeti. One, sa druge strane, „imaju poziciju nepristrasnog aktera predodređenu za ulogu potpomagača i posrednika, potičući druge učesnike da se okupe i uspostave efektivna partnerstva. NVO-i, zbog svog neprofitnog karaktera, u ovoj oblasti ostvaruju veliki uspeh, koristeći poziciju s koje mogu delovati. One, npr., Uspešno obavljaju sledeće poslove: lobiranje vlada, organizovanje ciljanih projekata i kampanja, zastupanje, obuku, razvoj i širenje informacija i pravila ponašanja usmerenih prema zajednicama, zaposlenima, kao i prema drugim akterima, saradnju s vladama i međunarodnim agencijama na razvoju lokalnih projekata, predstavljanje, podršku i zaštitu od neodgovarajućih politika.“(Jegdić, 2010: 165) Svi ovi poslovi se mogu staviti i stavljaju se u funkciju održivog razvoja kada su u pitanju ekološke nevladine organizacije. Za mnoge ljude, kako one koji se bave

praksom tako za i one u akademskim krugovima, znanje i informacija su ključni izvori moći koje nevladine organizacije imaju u svetu politike.(Betsill, Corell, 2008)

Kada je o ekološkim pitanjima reč, civilni sektor je dosta jak i razvijen. Nevladine organizacije se bave različitim pitanjima: zaštite životinja, biljaka, prirode, kvaliteta vazduha, klimatskih promena, održivim razvojem, kreiranjem politike životne sredine, energijom što nuklearnom što obnovljivim resursima, zatim otpadom, globalizacijom i td. Tim pitanjima se bave kroz različite aktivnosti: savetodavne usluge, podizanje svesti javnosti, protestne aktivnosti, direktna akcija, akcije čišćenja, obrazovanje, umrežavanje, lobiranje itd.

U registru regionalnog centra za životnu sredinu iz 2006.godine postoji preko 114 civilnih organizacija. Retko koja se bavi samo jednom temom ili delatnošću tako da bismo mogli samo ukazati na prevladujuće teme. Najveći broj NVO se upravo bavi edukacijom u oblasti zaštite životne sredine i održivom razvoju – čak 90,4%, a održivim razvojem uopšte 73,3% nevladinih organizacija. Sa druge strane od aktivnosti koje NVO sprovode najzastupljenije su kampanje podizanja svesti javnosti 91.3%, zatim širenje informacija 68.4% i obrazovanje 65.8%¹. Dakle NVO su se „poslu“ edukovanja već pokazale vrlo uspešnima i postoje utvrđeni kanali komunikacije, proverene prakse, i kao najvažniji momenat postoje postignuti rezultati kao dokaz uspeha.

NVO se bave edukacijom ljudi svih životnih doba i obrazovnih profila i nisu isključive kada su godine u pitanju, jer su svesne da je važno edukovati sve građane, iako su projekti i programi prilagođeni pojedinim uzrastima ili profesijama. Edukacija se uglavnom organizuje kroz seminare i edukuju se:

- Deca osnovnoškolskog uzrasta
- Srednješškolskog uzrasta
- studenti/mladi
- zaposleni u javnim ustanovama i državnoj administraciji

---

¹ Podaci preuzeti iz *Registar NVO Srbije iz oblasti zaštite životne sredine*, Regionalni centar za životnu sredinu, 2006.god

Vrlo često se od polaznika očekuje ne samo da odslušaju predavanja na temu koja je vezana za održivi razvoj već i da kasnije primenjuju znanja koja su stekli i prakse koje su naučili i uverili se da su uspešne. Neretko se polaznici uključuju u programe ili se ohrabruju da započnu sami manji projekat koji će sami ili uz malu pomoć moći da izvedu, kao i da šire to što su naučili nekim neformalnim putevima.

Nevladine organizacije mogu raditi na lokalnom, regionalnom, nacionalnom ili međunarodnom nivou. Najviše NGO radi na lokalnom nivou, ali neke od njih rade i na više nivoa. Na lokalnom nivou radi najviše NGO i to preko 80% njih, na regionalnom nivou 71%, na nivou Srbije 51%, dok na međunarodnom nivou radi 40% NGO. Potpuno svesne da se održivi razvoj ne može sprovoditi samo na lokalnom nivou i da je neophodno da „svako čisti svoje dvorište“, NVO su uvek spremne na međusobnu saradnju, na svim nivoima. Saradnje su uvek sa ciljem boljeg izvođenja projekta, razmenjivanja iskustva, znanja i krajnji ciljevi su uvek unapređenje znanja koje se prenosi na polaznike i podsticanje na akciju i promene..

Kada je finansiranje projekata na kojem NVO rade, nijedan od načina finansiranja nije preovlađujući. Naime 57% projekata na kojima rade naše NVO finansira naša vlada i javne ustanove putem donacija i finansijskih pomoći, zatim 52,6% finansiranja dolazi od stranih ili međunarodnih fondacija ili donacija, a čak 48,2 % finansija dolazi i iz privatnih ili građanskih donacija.¹ Iz ovoga se vidi da je naša vlada već uključena u finansiranje projekata koje izvode NVO. Vlada finansira projekte koje nevladine organizacije izvode i na taj način ipak učestvuje u razvoju nevladinog sektora i unapređuje ga, ali mnoge organizacije se žale da je neophodno hitno poboljšanje saradnje i komunikacije sa vladom i državnim institucijama, takođe smatraju i da mediji i vladajuće strukture vode negativnu kampanju protiv njih, što ne samo da ometa njihov rad već i opstruira razvoj civilnog društva uopšte. Zanimljivo je i da ekološke organizacije civilnog društva jako entuzijastično pristupaju izvođenju projekta, ali se pri samom procesu sprovođenja sreću sa mnogim otežavajućim faktorima. Naime, veliki broj organizacija u ruralnijim delovima Srbije nije sproveo procenu potrebe za obukom. Organizacije u Srbiji u poređenju sa svim ostalim zemljama jugoistočne Evrope imaju najniži prosek plaćenog osoblja

---

¹ Podaci preuzeti iz *Registar NVO Srbije iz oblasti zaštite životne sredine*, Regionalni centar za životnu sredinu, 2006.god

po organizaciji. Zatim, postoji i nedostatak plaćenog osoblja uopšte, nedostatak infrastrukture, otežan pristup ili potpuno onemogućen pristup finansijskim sredstvima i na kraju i slaba podrška javnosti. Većina ovih problema bi mogla biti rešena upravo boljom saradnjom NVO i javnog sektora.¹

Kao dodatan problem javlja se to što su same NGO još uvek slabije organizovane među sobom i teško je pratiti njihov sveukupan rad.

Partnerstvo javnog i civilnog sektora

Danas se mnogo poslova, koji su se u prošlom veku karakterisali isključivo kao poslovi javne sfere, prebacuju privatni ili nevladin sektor. Privatno-javna partnerstva su jedan od vidova *međusektorske saradnje* koja se pokazala uspešnom širom sveta, ali svakako nisu i jedini. Javni sektor vrlo uspešno može saradivati i sa civilnim sektorom i uključiti nevladine organizacije u servisiranje građana. Neki od tih servisa mogu biti upravo i edukacija o ekološkim pitanjima i održivom razvoju.

Razlozi za uključivanje nevladinog sektora su višestruki, ali je jasno da je motivacija u najvećem delu u stvari pragmatična, i da je uloga NGO instrumentalna. (Farrington, Bebbington, 2005: 8) Tako se usluge koje su do juče obavljale vladine institucije prenose na civilni sektor, i kako praksa pokazuje na taj način se usluge obavljaju kvalitetnije, efikasnije i naravno manje koštaju. NVO bolje odrade posao koji je država radila ili je bar trebala uraditi, jer NVO ne stvaraju troškove koji se ponavljaju u budžetu, pa se stvara manji pritisak na budžet. Za razliku od toga, kada državna institucija obavlja isti posao ona stvara trošak i po završetku projekta ili programa. (Farrington, Bebbington, 2005: 8)

Naravno međusektorska partnerstva se ne ograničavaju samo na privatno-javna partnerstva ili korišćenje NVO kao instrumenta za pružanje usluga. Međusektorska partnerstva

---

¹Navedeno prema rezultatima istraživanja REC-a u *Registar NVO Srbije iz oblasti zaštite životne sredine*, Regionalni centar za životnu sredinu, 2006.god

obuhvataju partnerstva interesnih grupa iz poslovnog sektora, vlada, lokalnih zajednica, nevladinih organizacija, međunarodnih finansijskih institucija i agencija za podršku razvoju, međuvladinih organizacija, naučnih i istraživačkih ustanova, medija i dr., odnosno sva tri sektora i sve segmente društva koji su zainteresovani za njegov razvoj. Međusektorsko partnerstvo je sredstvo strateškog menadžmenta koje osigurava ekonomski, društveni i ekološki razvoj. (Farrington, Bebbington, 2005: 161).

Partnerstva NVO i javnog sektora nisu novina i primenjuju se već u Srbiji kao i u zemljama regiona. Kako su NVO raznolike po temama i načinima rada tako se oblici partnerstva mogu razlikovati. Partnerstvo može imati različite forme, u rasponu od neformalnih inicijativa do ugovornih ili statutarne odredbi, regulišući aktivnosti dvije ili više strana. Ono može biti kreirano između ili unutar sektora i primarno je zasnovano na zajedničkoj koristi uključenih partnera. (Holenstein, Papić... 2006). Dakle, nije važan kvantitet pa čak ni oblik saradnje već se insistira da obe strane imaju korist od te saradnje ili partnerstva. Ona mogu imati formalan ili neformalan oblik, ili mogu biti konsultativna, odnositi se samo na finansijsku saradnju ili na zajedničku implementaciju aktivnosti. U tim partnerstvima se kombinuju resursi, rizici i nagrade za sve partnere, a sve u cilju bolje efikasnosti i većeg dometa i obima delatnosti. I ne samo to, jako važan momenat je i poboljšanje u vidu boljeg pridržavanja standarda i regulativa.

Da bi se razvilo uspešno partnerstvo, bitno je jasno definisati uloge uključenih strana. To definisanje obično dolazi kroz dobar ugovor koji se zaključuje između partnera, kao što je slučaj u bilo kom partnerstvu u privatnom sektoru. „Prije postizanja dogovora, uloge i odgovornosti svih partnera trebaju biti određene i odobrene od strane svih. Svi partneri trebaju odrediti jasnu grupu zadataka, zajedničku viziju i ciljeve u razvojnoj fazi, što sprečava čisto formalno učešće. Da bi uspešno implementirali aktivnosti, partneri se trebaju dogovoriti ne samo da nadgledaju rezultate projekta nego i da evaluiraju svoje metodologije rada. Na početku implementacije treba razviti indikatore, bazirane na podjeli odgovornosti, a koji će u redovnim intervalima biti korišteni za procjenu uspešnog ispunjavanja uloga, osiguravajući da se svaki partner drži svojih odgovornosti.“ (Holenstein, Papić... 2006) Kada se aktivnosti definisane ugovorom počnu odvijati i projekat krene svojim tokom neophodan je redovan monitoring kojim će se kontrolisati aktivnosti predviđene ugovorom.

Iz ovoga se vrlo lako zaključuje da je pre svega neophodno napraviti dobar, sveobuhvatan **ugovor**, koji što preciznije definiše sve delove i aktivnosti projekta, ali da to nije dovoljno već da je potreban i poseban mehanizam – **monitoring** kojim se postiže kontrola rada svih učesnika u partnerstvu i projektu. Ova dva elementa su nerazdvojna i samo ukoliko oba postoje u partnerstvu, i pritom ih obe strane poštuju, partnerstvo će postići svoj cilj a to je u ovom slučaju efikasnost u unapređenju održivog razvoja.

Koje su prednosti ovih partnerstava? Tu se pre svega izdvajaju grupni resursi. Oni mogu biti intelektualni, materijalni ili finansijski a upravo kroz njih se može poboljšati efektivnost. Za efektivnost važan faktor je i razmena informacija među partnerima jer se jedino na taj način mogu iskoristiti svi grupni resursi. Za javni sektor prednost partnerstva sa NVO je „mogućnost kapitaliziranja njihovog znanja o stanju na lokalnom nivou. Zahvaljujući njihovim osnovnim aktivnostima, nevladine organizacije su često bolje opremljene za identifikaciju najurgentnijih potreba u zajednici.“ (Holenstein, Papić... 2006). Javni sektor tu karakteristiku NVO može iskoristiti „i služiti se konsultacijama kao sredstvom za usmjeravanje svojih aktivnosti ka aktuelnim potrebama, dok se nevladine organizacije mogu osloniti na institucionalno znanje u cilju definisanja obima svojih aktivnosti (...) i izbjegavanja dupliciranja aktivnosti.“(Holenstein, Papić... 2006)

Univerzitet kao predstavnik javnog sektora i NVO

Mogućnosti za saradnju javnog i civilnog sektora su brojne, a ne samo kroz finansiranje projekata kao što je u Srbiji uglavnom slučaj. Naravno, dobro je da vlada finansira projekte NGO i ne ostavlja im da zavise isključivo od stranih fondova, ali bilo bi mnogo bolje kada bi se javni sektor više pozabavio samim projektima, ili možda i uključio nevladin sektor u zvanično i formalno obrazovanje. Saradnja univerziteta i pojedinih fakulteta sa jedne i NGO sa druge strane se može ostvariti ili u vidu uvođenja redovnih predmeta ili u vidu uzimanja izbornih predmeta koja bi izvodile nevladine organizacije, a polaganjem tih predmeta studenti bi mogli dobijati poene kao i za svaki drugi predmet. Tačno je da su silebusi i ovako prilično popunjeni, ali je održivi razvoj tema koja jednostavno mora postati deo obrazovnog sistema zbog svoje

aktuelnosti i sveobuhvatnosti. Preporuka je da se održivi razvoj prepozna kao prioritet u sferi obrazovanja i kao takav bude uveden u formalno obrazovanje novih generacija.

Dodatan problem je što, ako bismo uzeli Univerzitet u Beogradu kao primer, moramo priznati da postoje fakulteti na kojima su prisutni predmeti koji kao glavnu temu imaju ekološka pitanja ili održivi razvoj, ali oni su uglavnom veoma usko stručni. Stručni su do te mere da u svojoj edukaciji gube krupnu sliku, pitanje značaja osnovnih vrednosti i ciljeva održivog razvoja. Takođe, tako koncipirani predmeti su izborni, dakle neobavezni i malo posećeni. Nevladine organizacije su činioци koji svojim aktivnim pristupom i radom u edukaciji upravo doprinose osnovnom i najopštijem znanju o održivom razvoju i podizanju svesti o njegovom značaju.

Trenutno znanje koje ljudi dobijaju, a pružaju ih nevladine organizacije je kvalitetno, ali i dalje neformalno. To dostupno znanje uglavnom dolazi do onih koji već imaju određen nivo znanja o tim pitanjima i očekuju od NVO da dobiju znatno više ideja o mogućnosti primene tog znanja i podstaknu ljude oko sebe na novi način percepcije životne sredine i akciju u tom smeru. Ono što se javlja kao problem je što znanje koje se dobija na seminarima, ne može nigde da se akredituje. Iako se shvata koliko je važan rad NGO u ovoj oblasti i, kao što smo naveli da naša vlada to čak prepoznaje potpomažući finansiranje ekoloških projekata, izostalo je vrednovanje tog znanja u vidu akreditacije.

Kada bi se pristupilo stvaranju partnerstva između univerziteta i nevladinih organizacija oko obrazovanja studenata, bilo bi dobro da se to ostvari kroz niz konsultacija sa civilnim sektorom. U stvaranju programa koji će ući u zvanične silebus, bi trebalo da učestvuju NGO koje imaju dugogodišnje iskustvo i uspešne su u edukaciji, a možda bi usledila i promena zakona u smislu akreditovanja neformalnog znanja. Akreditacija seminara i edukacija koje obavljaju NGO bi svakako bila jedan sjajan i pozitivan korak u unapređivanju obrazovanja uopšte, obrazovanja o održivom razvoju i naravno razvoju civilnog sektora u našoj zemlji..

Seminari koje organizuju NGO za polaznike različitih uzrasta i profila su uglavnom besplatni. Nevladine organizacije preko projektnih finansiranja najčešće obezbeđuju sredstva kako bi edukacija za polaznike bila besplatna. Iako se, kako smo ranije naveli, projekti NVO

finansiraju i iz budžeta vlade, ta edukacija nije besplatna i za budžet ali, NGO su se i do sada finansirale delom iz budžeta, ali delom i iz stranih fondova. U potonjem slučaju projekti koji se finansiraju na taj način čak nisu ni na teretu budžeta.

Primeri dobre prakse u radu NGO vezanog za održivi razvoj

Civilni sektor u Srbiji mogao bi se pohvaliti dobrim primerima edukacije, organizovanim seminarima i mnoštvom praktičnih projekata sa ciljem da se skrene pažnja na problem i ponude mnogobrojna alternativna rešenja. Ipak, NVO ne mogu nadomestiti nefunkcionisanje sistema, nedostatak valjanog vrednosnog okvira, niti rešiti socijalno nezadovoljstvo. Mogu raditi na poboljšanju situacije, doprinositi uvođenju određenih standarda i principa, osnaživati građane da se bore za svoja prava, kvalitetno i aktivno reagovati na izazove sa kojima se društvo suočava, pratiti rad donosilaca odluka i saradivati sa njima na zdravim osnovama.(Uljarević, 2008)

Postoji dosta predrasuda i zabluda vezanih za NVO i njihov rad. Nevladinim organizacijama se zamera da su neozbiljne, nekompetentne, govori se da samo „uzimaju pare“ a prodaju maglu, da su neorganizovane, i smatra se da one ne treba da se bave politikom. Sve ove optužbe su ustvari prouzrokovane neznanjem jer su neozbiljnost i nekompetentnost u NVO mnogo manje prisutni nego u ostalim sektorima, a kako kaže Daliborka Uljarević (Uljarević, 2008) „Kompetentnost NVO najbolje procenjuju korisnici naših usluga, saradnici, donatori, a tu se prelazna ocjena dobija rezultatima.“ Kada je neorganizovanost u pitanju činjenica je da ne postoji hijerarhija među NVO, ne postoji neko jedno mesto koje bi se moglo nazvati centrom NVO sektora – on jednostavno tako ne funkcioniše niti treba. „Ljepota NVO sektora jeste različitost i otvorenost u kojoj ima prostora za svakog. Naše različitosti vode i različitim htjenjima, oblicima udruživanja i metodama dostizanja ciljeva. No, teško je od onih koji imaju autoritarnu svijest očekivati razumijevanje ovakvog koncepta, iako će se na putu ka EU morati učiti tome.“ (Uljarević, 2008) I na kraju, zabluda je i da NVO ne treba da se bave politikom, ili politikama jer je autentični politički aktivizam neodvojiv od NVO koje žele doprineti procesu demokratizacije i podizanju nivoa političke kulture. Zbog toga što ove i ovakve predrasude i dalje postoje i danas je prisutna doza ne poverenja prema NVO i prema njihovom radu. Ipak,

iako sve navedeno znatno utiče na razvoj NVO sektora u Srbiji kao i na saradnju NVO i drugih sektora. NVO, same ili umrežene uspešno realizuju projekte.

Edukacija za održivi razvoj nije karakteristična samo za NVO sektor, ni jedan sektor nema monopol nad tim. Edukacija za održivi razvoj je dobila svoje ključne principe na samitu u Johaneshburgu 2002. godine, koji određuju obrazovanje, a jedan od njih se tiče neformalnog obrazovanja:

„održivi razvoj treba da bude uključen u obrazovne programe na svim nivoima, uključujući obrazovanje u prirodi i doživotno obrazovanje; obrazovanje traje tokom čitavog ljudskog života uključujući formalno, neformalno i svako drugo obrazovanje.“ (Radojević, Radović, Džepina u Pavlović, 2011, 101)

Nevladine organizacije se odlično uklapaju upravo u neformalno i doživotno obrazovanje. Ono što je karakteristično za NVO sektor je različitost i raznovrsnost tako da ne postoje pravila u pristupu i načinu edukovanja, kao ni uniformnost u tome koga treba edukovati. NVO rade na obrazovanju ljudi svih uzrasta i različitih profesija.

Ovom prilikom, osvrnućemo se na tri uspešne nevladine organizacije i to *“Zelena Omladina Srbije“*, *“Centrala”* i *“Ambasadori životne sredine”*. One svojim primerom i praktičnim radom realizuju dobre i uspešne projekte širom Srbije. U svom edukativnom programu, ove organizacije ne ograničavaju se samo na *ex katedra* predavanja, već neguju jedan kreativan i holistički pristup u edukaciji mladih ljudi u oblasti održivog razvoja, podstičući ih na nove ideje i praktična rešenja pretočena u nove projekte. Ove tri organizacije svakako nisu jedine koje uspešno realizuju projekte sa ciljem da edukuju građane i podignu svest o značaju održivog razvoja ali vrlo dobro ovom prilikom mogu da posluže da oslikaju različitost u pristupu i načinu delovanja karakterističnu za NVO sektor, a sa podjednako dobrim rezultatima.

Zelena omladina Srbije je nevladina organizacija koja u svoju delatnost uvrštava sve aspekte održivog razvoja. Ne samo da radi na ostvarenju ciljeva u oblasti životne sredine već zastupa globalni pristup prema širokom opsegu problema, od ekologije do društvene politike, preko edukacije o ljudskim pravima i zastupanju i promovisanju demokratske kulture. Svoju delatnost ova organizacija je podelila u četiri segmenta: demokratija, socijalna pravda,

nenasilje i životna sredina. Zelena Omladina Srbije u svom radu uvek naglašava da ova četiri segmenta ne treba uzimati kako posebne, otuđene i međusobno nezavisne, i sa tom mišlju pristupa svom dugoročnom cilju, a to je „stvaranje modernog društva zasnovanog na solidarnosti, znanju i razumevanju, društva koje brine o zaštiti životne sredine, prirode i ljudskih prava, demokratski donosi odluke i brine za potrebe svih ljudi, bez obzira na njihove raznolikosti.“ Ovaj cilj se čini utopističkim, što Zelena Omladina Srbije priznaje, ali smatra da je to neophodno i višestruko opravdano kako bi organizacija uvek u svom radu imala orjentir i univerzalni cilj.

Ova NVO je sastavljena isključivo od mladih ljudi, koji su u isto vreme i volonteri u ovoj organizaciji, sav posao se obavlja na dobrovoljnoj bazi, povezana je sa velikim brojem domaćih i stranih NVO, kao i sa Federacijom Evropskih Mladih Zelenih što je znak da ispunjava sve evropske standarde zelenih organizacija.¹ Rad ove organizacije se sastoji od edukacije mladih o održivom razvoju, preko promovisanja demokratske kulture, do pokretanja mladih na akciju na lokalnom nivou. Edukacija mladih se vrši kroz edukacije u vidu predavanja, seminara i kroz konkretne akcije skretanja pažnje javnosti na konkretne probleme kao što su nasilje na ženama, klimatske promene, loš uticaj GMO i td.

Ova organizacija je odličan primer sveobuhvatnog pristupa održivom razvoju u radu, uz to, u isto vreme edukuje mlade ljude i pokreće mlade na akciju. Takođe, odličan je primer da organizacije može funkcionisati bez krute hijerarhije već više putem horizontalne povezanosti. Međutim, karakteristično za mlade ljude cilj organizacije je pomalo utopistički, apstraktan pa se i konkretne delatnosti mogu suviše raspliniti, a samo postizanje cilja organizacije ostaje zapostavljeno i gotovo nemoguće. Takođe, organizacija nema nekog većeg uticaja u društvu, i malo ljudi čak i među mladima zna za nju.

Organizacija „*Centar za promovisanje, razvoj i primenu obnovljivih izvora energije – Centrala*“ je nevladina organizacija koja sem svog edukativnog karaktera i prenošenja znanja kroz seminare, nudi sjajan primer i rešenje za praktično predstavljanje primene obnovljivih izvora energije sa ukazivanjem na njihov značaj, razvoj i primenu u svetu. Naime, u

---

¹Evropski mladi zeleni u svoju mrežu uvršćuju Zelene partije i organizacije pojedinačnih evropskih zemalja, ali samo one koje ispunjavaju standarde kakvi su: transparentnost, jednakost u rodnoj zastupljenosti u radu, demokratski u donošenju odluka na nivou organizacije, potpuna dostupnost svih informacija svim članovima itd. Više o tome na <http://europeangreens.eu/menu/home/>

Šimanovcima postoji kuća u kojoj će i nalaze kancelarije ove NGO koja u sebi ima instaliranu opremu poput fotonaponskih panela, vetrogeneratora i sl. koji se koriste direktno za potrebe tih prostorija (grejanje, zagrevanje vode) gde se na praktičnom primeru može videti i naučiti kako se ta oprema instalira i koristi. Na njihovoj web prezentaciji je www.centrala.org.rs moguće je vrlo jasno upoznati se sa osnovnim principima funkcionisanja i korišćenja solarne energije, geotermalne energije, energije vetra, biomase, hidroelektrične energije i gorivih ćelija. Organizacija Centrala je i otvorena za posetioce koji mogu na živom primeru pogledati kako izgleda primena obnovljivih resursa u domaćinstvima.

“Centrala” je nevladina organizacija čiji su osnovni ciljevi, pri samom osnivanju, bili da sakupe, steknu, razviju i prenesu što više znanja o obnovljivim izvorima energije, a zatim i da ostvare uticaj da se to znanje koje imaju i prenose primeni u našoj zemlji. Njen zaista originalan pristup edukovanju ljudi i savetovanju daje jedan nov i veoma praktičan metod širenja ideje o održivom razvoju. S druge strane, u Srbiji se generalno uzevši, jako malo ljudi odlučuje za ugradnju opreme koja štedi resurse jer je u startu ona skuplja od obične opreme koja se koristi u izgradnji kuća ili ustanova. Nažalost u Srbiji ekonomski momenat i dalje ima primat u donošenju odluka, pa je tako i u izgradnji, što naravno ne znači da „Centrala“ ne postiže nikakve rezultate i da treba da prestane sa radom, već upravo da je neophodno edukovati ljude i pokazati im koliko su ova rešenja ustvari ekonomičnija na dugoročnom planu.

Drugačiji primer aktivnosti civilnog sektora u pravcu održivog razvoja su “**Ambasadori životne sredine**”. Za razliku od predhodnog primera gde je akcenat na praktičnoj primeni obnovljivih izvora energije, Ambasadori su krenuli drugačijim, ali podjednako edukativnim putem. To je neprofitna organizacija, koja kroz projekte pruža konsultantske i ekspertske usluge iz različitih oblasti održivog razvoja i zaštite životne sredine kao i obuke i treninge iz oblasti zastupanja, lobiranja, strateškog planiranja, vođenja kampanja, ekološke diplomatije i upravljanja otpadom. Misija “Ambasadora životne sredine” je da doprinosi u izgradnji čistije, zdravije i održive životne sredine u zemlji, regionu, Evropi i planeti kroz:

- partnerstvo sa lokalnim i međunarodnim nevladinim organizacijama, vladinim i drugim institucijama;

- prenošenje znanja u oblasti životne sredine i komunikaciji na svim nivoima;
- razvijanje javne svesti u oblasti životne sredine;
- aktivnosti koje doprinose ekonomskom, socijalnom i održivom razvoju.¹

“Ambasadori životne sredine”, su u okviru svog angažovanja u prenošenju znanja u oblasti životne sredine i komunikaciji na svim nivoima, realizovali seminar na temu komunikacije u oblasti životne sredine kroz projekat koji su nazvali E-KO-MUNIKACIONI STANDARDI, a koji je podržalo i Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije. Ovaj projekat je bio posvećen učenicima osmih razreda osnovnih škola. Ovaj projekat je sjajan primer kojim su “Ambasadori životne sredine” prepoznali nedostatak formalnog obrazovanja u oblasti održivog razvoja u osnovnim školama (o čemu smo govorili na početku rada) i potrudili da edukuju nove, mlade generacije o važnosti svesnog i odgovornog postupanja prema životnoj sredini.

Jako značajan rad „Ambasadori“ ostvaruju kroz ostvarivanje regionalnih saradnji, umrežavanja i ostvarivanja različitih i brojnih partnerstava kroz BELLS pokret, regionalne i lokalne pokrete i uspevaju da zajedničkim snagama šire svest o značaju održivog razvoja.

Tri pomenute organizacije oslikavaju raznolikost u odabiru pristupa kojim se koriste i načinu rada iako sve tri organizacije imaju za cilj i deluju kao edukatori za održivi razvoj. Bez obzira da li NVO uzimaju za svoj predmet sve aspekte održivog razvoja kako to čini Zelena Omladina Srbije, samo štednju resursa kao Centrala ili se trudi da se poveže sa javnim sektorom u edukaciji i umreži sa što više partnera kako to čine „Ambasadori“ sve tri NVO uspešno vrše edukaciju građana. Edukacija se može odvijati kroz seminare, kroz praktične primere i primenu ili kroz umrežavanje i razmenu iskustava podjednako uspešno.

Vrednost rada NVO nije u pokrivanju svih sfera održivog razvoj a nego upravo u različitosti i raznovrsnosti. One se mogu obraćati i čak samo jednom konkretnom problemu ili skupu ljudi jer su bliže i ljudima i konkretnim situacijama i taj i takav rad je podjednako dragocen. S druge strane i radu NVO možda ponekad i nedostaje sistematičnost jer se ponekad rad više NVO preklapa, a neke od oblasti održivog razvoja ili neki problemi se uopšte ne

---

¹(http://www.ambassadorsenv.org/srp/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=21&Itemid=38)

obrađuju. Takođe, u poređenju sa sistemskim obrazovanjem, koje pokriva sve uzraste i generacije, godinama ili decenijama, znanje koje NVO prenose dolazi do relativno malog broja ljudi.

Zaključak

Kao što se vidi iz ovih primera, civilne organizacije se na različite načine bave obrazovanjem, edukacijom i širenjem znanja o održivom razvoju.

Iako su načini prenošenja znanja različiti, kao i ciljne grupe za koje su projekti predviđeni, svima je cilj upravo edukacija i širenje ideje o održivom razvoju. One to čine vrlo uspešno ali je neophodna intenzivnija saradnja i partnerstva sa javnim sektorom, koja ne bi podrazumevala samo finansijsku podršku. U takvom kontekstu, civilni sektor bi mogao da pruži svoj maksimum u oblasti edukacije i da svoj doprinos u aspektu unapređenja javnih politika u Srbiji . Nevladine organizacije zaista čine mnogo za održivi razvoj u Srbiji, pre svega za mlade ljudi koji su upravo ti koji treba da iznesu ideju i prevedu je praksu u što većoj meri. Ukoliko bi se ostvarila partnerstva sa obrazovnim institucijama, pre svega univerzitetima, korist bi bila višestruka. Koristi bi imali studenti, kao građani Srbije i svojih lokalnih sredina, zatim univerziteta i istraživački centri, civilni ali i javni sektor.

Shvatanje važnosti pitanja održivog razvoja kao opšte stvari i uloge civilnog društva u edukaciji građana za održivi razvoj, su imperativi našeg doba ukoliko kao društvo ne želimo da snosimo posledice pogrešno donetih političkih odluka.

Summary

It is necessary to bring Sustainable development to every day life in Serbia and to make effort for sustainable behavior to be part of praxis and routine. Sustainable development represents the change of behavior in terms of exploiting resources, but in manner that excludes ruthless spending and exploiting. Non profit organizations are working to educate and rise awareness through projects which are financed both from state budget and various foreign funds. Projects, executed by NGOs, whose goal is to educate and rise awareness are executed in various creative ways and are addressed to people of all age. Partnership between non-profit and public sector would bring benefits above all for sustainable development but as well for both sectors.

Key words

Sustainable development, non-profit sector, non-government organizations, education, partnership, ecology, eco-projects, action.

Literatura

1. Betsill, Michele M. and Corell, Elisabeth *NGO Diplomacy The Influence of Nongovernmental Organizations in International Environmental Negotiations*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England 2008
2. Farrington, John and Bebbington, Anthony (2005) *Reluctant Partners? Non-governmental organizations, the state and sustainable agricultural development*, Routledge 2005, London and New York
3. Holenstein Rene, Papić Žarko, Abdelbasit Ana, Kulenović Jan Zlatan, Rebac Jasna, Trbić Dženana, *Socijalna Uključenost, Pozitivna iskustva Švicarskog programa podrške nevladinim organizacijama u BiH*
4. Jegdić, Vaso, (2010) *Međusektorska partnerstva, uslov održivog razvoja i odgovor na izazove globalizacije*, socijalna misao 2/2010 str 157-173.

5. *LOKALNI EKOLOŠKI AKCIONI PLAN, OPŠTINA ĆUPRIJA*, Ćuprija, Beograd, 2009/2010
6. Magdalenić, Zlatko, (2010) *Ka sociološkom razumevanju održivog razvoja*, u Sociološki pregled, god. XLIV (2010), br. 1, str. 309 –324. 310
7. Mirović, Aleksandra, (2006) *Tročlana formula civilno društvo/država/ demokratija*, Politička Revija, br. 1-2/2006 god (XVIII) V vol=10 str11-22
8. Pavlović, Vukašin, *Univerzitet i održivi razvoj*, FPN, CEPOR, Beograd, 2011. god
9. Redclift, Michael, (1999) *Sustainability and Sociology: Northern Preoccupations* u: Becker, Egon & Jahn, Thomas, *Sustainability and Social Sciences*, UNESCO and ISOE, London and New York.
10. *Registar NVO Srbije iz oblasti zaštite životne sredine*, Regionalni centar za životnu sredinu, 2006.god

Elektronski izvori

1. <http://www.un-documents.net/ocf-02.htm> , (Pristupljeno 15. marta 2011.)
2. http://www.iisd.org/pdf/2011/intro_to_sd.pdf (Pristupljeno 15. marta 2011.)
3. http://www.ambassadors-env.org/srp/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=21&Itemid=38 (Pristupljeno 30. marta 2011.)
4. <http://www.ambassadors-env.org/eng/images/stories/projects/budiin.pdf> (Pristupljeno 30. marta 2011.)
5. <http://www.centrala.org.rs/> (Pristupljeno 30. marta 2011.)
6. <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (Pristupljeno 15. decembra 2011.)
7. <http://www.institut-alternativa.org/archives/805> (Pristupljeno 15. decembra 2011.)
8. <http://www.zelenaomladina.org/> (Pristupljeno 15. decembra 2011.)